

ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ДЕФОРМАЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

УДК 316.334.4

КЛАСОВА ТА ОСВІТНЯ МОБІЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

С. О. Макєєв

*Інститут соціології Національної академії наук України,
вул. Шовковична, 12, м. Київ, Україна, 01021,
serg-makeev@yandex.ru*

С. М. Оксамитна

*Національний університет “Києво-Могилянська академія”,
вул. Сковороди, 2, м. Київ, Україна, 04655,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

Висвітлено питання дослідження міжгенераційної соціальної мобільності, зв'язку між соціальним походженням та класовою належністю й освітніми здобутками чоловіків і жінок у динамічному інституційному середовищі українського суспільства. За даними емпіричного соціологічного дослідження проаналізовано основні тенденції міжгенераційної класової і освітньої мобільності в Україні з середини ХХ сторіччя серед чоловіків і жінок п'яти вікових когорт, порівняли шанси на здобуття освіти та здійснення соціальної мобільності вихідцями з різного соціального середовища.

Ключові слова: соціальні інститути, соціальна нерівність, соціальний клас, міжгенераційна соціальна мобільність, соціальна рухливість, освітня нерівність.

У класичній суспільствознавчій термінології, яка сьогодні має вигляд дещо архаїчної та потьмянілої від тривалого вживання, проте не позбавленої основних сенсів і значущості, кожне суспільство розв'язує, окрім інших, ще дві такі проблеми. По-перше, закріплювати індивідів за соціально нерівноцінними позиціями. По-друге, вирівнювати шанси вихідців зі статусно неоднорідних сімей на зайняття привабливих позицій. Серед супутніх процесу розв'язання проблем ідеалів і цінностей неодмінно присутні такі соціальні туманності, як “справедливість”, “рівність”, “демократія”, “лібералізм”, “відкрите суспільство”, що цілком природно сприяє потраплянню цієї предметної області до сфери

публічної зацікавленості й дебатів. Їхня присутність зовсім не випадкова, оскільки системи стратифікації або, інакше кажучи, структури нерівностей у процесах відтворення і самозбереження формують і підтримують режими, які сприяють висхідній мобільності (просування, кар'єра), обмежують її чи підштовхують індивідів до підніжжя статусної ієрархії. В Україні спостереження за соціальною мобільністю здійснюються протягом останніх тридцяти років [2; 3; 5; 6; 7], хоча й з достатньо великими перервами. Мета цієї статті, що знайшло відображення у послідовності подальшого викладу, полягає в обговоренні змін у інституційних налаштуваннях мобільності, окресленні системи координат, яка реєструє рух, а також розгляді тенденцій класової і освітньої мобільності в Україні протягом другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Так склалося, що переміщення вгору у соціальній ієрархії суспільства пов'язані з позитивними конотаціями. Вони схвалюються, вітаються й заохочуються – на противагу застійній нерухливості. Та й у смисложиттєвих складових масової, тобто домінуючої культури бути сучасним означає бути рухливим, культивувати бажання до зміни місць як територіальних, так і соціальних. Для окремого індивіда мобільність є – не першочергово, але й не в останню чергу – способом конкуренції за соціальне визнання та особистісну самореалізацію. При цьому як події висхідного, так і протилежного низхідного ліфтинга відбуваються (або не відбуваються) у просторі, де втілені в дію соціально інспіровані устремління індивідів зустрічаються зі структурними особливостями інститутів, які сприяють можливостям чи обмежують їх.

Рекомбінація інституційних налаштувань

Метафора “канали мобільності”, яка вживається з пропедевтичною метою щодо соціальних інститутів, досі доречна. У тому розумінні, що руху задається напрям (відкривається можливість переміщення), а також ритм і режим, які лише частково визначаються наявною множиною правил. Інакше кажучи, у цьому контексті інститути становлять зорієнтовані у стратифікованому соціальному просторі оболонки й регулятори (каталізатори й інгібітори), найближчими ефектами дій котрих є зрушення у позиціонуванні індивідів і груп у суспільстві. Конфігурація основних соціальних інститутів, які беруть участь у грі “соціальна мобільність”, для відносно недавнього минулого (вихідний пункт змін останніх двох десятиліть), реконструюється цілком задовільно. Це – держава, система освіти, економіка, армія, сім'я. Не деталізуючи, загалом нагадаємо їхні основні рольові функції, частина з яких з часом змінювалася.

В СРСР держава була домінуючим соціальним інститутом, який генерував структуровану сукупність переваг, пільг, привілеїв, обмежень та дискримінацій. У системі освіти держава визначала кількість та територіальне розміщення навчальних закладів різних типів, розподіл влади і відповідальності у них, систему контролю, розмір оплати праці викладачів, правила вступу до вищих навчальних закладів вихідців з різних соціальних категорій населення. Серед останнього – запроваджені у 40-ві роки минулого століття вступні іспити, а також медалі за успіхи у середній школі, які надавали переваги, з 1940 року встановлена плата за навчання у старших класах школи і вищих навчальних закладах, не дуже велика, не поширена на певні прошарки населення та відмінена у середині 1950-х років, також пільги надавалися тим, хто мав

трудоий стаж, неофіційні переваги й обмеження щодо навчання існували для окремих національностей. В економіці аж до лібералізації 1960-х років відомими засобами стимувалася мобільність сільського населення. Доступними каналами для молоді тоді були професійно-технічні училища (переміщення з колгоспного селянства до робітничого класу через систему “трудоих резервів”), а також армія, після служби у якій молоді чоловіки могли обміняти військовий квиток на паспорт, працевлаштуватися у місті та одержати доступ до ширших освітніх можливостей. Проходження строкової служби усім зараховувалося до “стажу” і надавало переваги перед випускниками середніх шкіл під час конкурсного відбору до вищих навчальних закладів. Однак у супереч численним і далеко не завжди суворо контрольованим зусиллям домінантного соціального інституту, склад студентів завжди помітно відрізнявся від соціального складу населення, оскільки з приписами системи стратифікації важко, іноді навіть безрезультатно, сперечатися. У промисловості державою опрацьовувалися і затверджувалися пріоритети щодо оплати праці на підприємствах різних галузей і різних категорій працівників, тобто “державний престиж” диференційовано розподілявся між виробництвами і зайнятими там працівниками.

Роль сім’ї у мобільності вихідців з неї, якщо говорити узагальнено, полягає у такому. Насамперед, потенціал мобільності визначається статусом батьківської сім’ї, який відповідно кваліфікацією та рівнем освіти батька і матері. Хоча більшості випускників середніх шкіл у 1960–1990-ті роки престижними і привабливими видавалися заняття висококваліфікованою розумовою працею, проте рівень професійних досягнень достатньо жорстко приписувався статусом сім’ї. Інакше кажучи, у сім’ї не стільки формуються кваліфікаційні аспірації дітей, скільки транслюється культурна компетентність – схильність до навчання певним навичкам і здатність ефективно використовувати набуті знання та вміння. У Радянському Союзі вища освіта була дефіцитним благом, доступ до якого зумовлювався численними узаконеними пільгами та обмеженнями. Проте дефіцит природнім чином веде до коммодифікації блага, перетворенню його у тінювий об’єкт обмінів. Діти вступали до вищих навчальних закладів самостійно, але їх також туди “влаштовували”. Подібна практика загальновідома і достатньо поширена для того, щоб знання одиничних випадків сприймалося масовою свідомістю як норма. Те, що відбувається у “тіні”, майже не піддається спостереженню, що також сприяє утвердженню нормативності окремих фактів. Сім’я, зазвичай, розрізняє “сильні” та “слабкі” приписи-дозволи та приписи-заборони з боку держави, а деякі з “сильних” перетворює у слабкі за допомогою зв’язків, обмінів та грошей. Якщо не визнавати за нею такої здатності, то наше уявлення про перебіг і стан речей у недалекому минулому виявиться занадто спрощеним.

Не варто думати, що згадані та численні інші соціальні обставини й приналежності повністю скинуті з рахунку й передані до історичного архіву: з суспільними улаштуваннями так не буває, процес зменшення їхньої присутності в соціумі досить повільний і не підлягає волюнтаристському прискоренню. Щонайменше три покоління радянських людей прожили в цьому приписаному фактом народження й схематично зображеному “історичному випадку мобільності”. Між тим з’явилося покоління, якому довелося зростати в іншому.

Двадцять років незалежності України були роками імпровізацій, спроб і помилок на теми приватизації, ринкової економіки і політичної демократії. У суспільстві відбулися помітні зрушення, порівняно з 1991-м роком, але досягнуті результати не дають можливості говорити, що це наслідок цілеспрямованих і ціннісно орієнтованих дій, наділених владними повноваженнями проєктантів і дизайнерів. Скоріше відбулося зміщення, аніж еволюція і тим паче не інволюція. Основні зміни в інституційних налаштуваннях мобільності полягають у такому.

Дезавуйована і частково знята домінація держави над іншими соціальними інститутами. В інституційній конструкції затвердився новий інститут – приватна власність (бізнес, гроші) – найближчими наслідками чого стали коммодифікація як робочої сили, так і повне чи часткове перетворення на товар соціальних благ і послуг, які раніше розподілялися державою та її уповноваженими структурами. Склалися різноманітні “ринки” з явними і неявними правилами функціонування і доступу на них, зокрема, ринок освітніх послуг. Система вищої освіти, яка, за певними утопічними уявленнями, зобов’язана ефективно здійснювати селекцію індивідів та просування найздібніших та мотивованих на найважливіші для суспільства позиції, в Україні початку другого десятиліття поточного століття насправді не є такою.

Так звані “корупційні скандали” у вищих навчальних закладах не лише під час вступної кампанії, а й протягом навчального року, свідчать про конфліктну взаємодію держави і приватної власності, тих двох інститутів, які й визначають правила гри на ринку освіти. До того ж держава швидше обороняється й відступає під натиском грошей як універсального і сильного товару. За таких умов чи не найважливішою турботою вищих навчальних закладів, не декларованою, але життєво необхідною, виявляється самозбереження, пролонгація колись набутих повноважень щодо надання освітніх послуг. У тому ж напрямку діють також виключно кількісні зрушення у системі вищої освіти, супутні демонополізації державної вищої освіти як каналу мобільності.

У 1950/1951 навчальному році в Україні 160 вищих навчальних закладів готували фахівців. У зв’язку з ліквідацією учительських інститутів у 1955/1956 навчальному році кількість ВНЗ скоротилася до 134. Наприкінці існування України радянської (1990/1991 навчальний рік) вона складала 149 ВНЗ, тобто за 35 років збільшилася лише на 15, а чисельність студентів збільшилася у 4,4 раза протягом 40 років (з 202 тисяч у 1950/1951 році до 881 тисячі у 1990/1991). У повоєнні роки збільшувалася чисельність населення, тому кількість студентів у розрахунку на 10 тисяч населення збільшувалася лише в 1950-ті – першій половині 1960-х років і стабілізувалася аж до початку 1990-х.

За двадцять пострадянських років на тлі скорочення чисельності населення на 6 мільйонів осіб динаміка вищої освіти була іншою. Порівняно з 1990–1991 навчальним роком, кількість вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації збільшилася на 200 (до 349 в 2012/2011 році), а чисельність студентів зросла у 2,4 раза і майже так само у розрахунку на 10 тисяч населення. Кількість навчальних місць у ВНЗ III–IV рівнів акредитації перевищила чисельність випускників середніх загальноосвітніх шкіл, так що протягом останнього року Міністерство освіти і науки України здійснює “оптимізацію” мережі вищих навчальних закладів у країні, а кілька навчальних закладів дійсно були позбавлені ліцензій. Більшість новостворюваних ВНЗ дійсно були ви-

ключно комерційними, у меншості частки участі держави і бізнесу (грошей) були приблизно рівними. За відсутності кредитів на навчання освітня стратегія абітурієнтів дихотомічна: або конкурувати за навчання коштом держави (залишимо обговорення правил, яким така конкуренція регулюється), або підписувати контракт і залучати фінансові можливості сім'ї.

Кількісна експансія, особливо така динамічна, зазвичай тягне за собою погіршення якості підготовки, адже за такий короткий термін ніде взяти кваліфікованих викладачів, для яких загалом сумісництво стає лише додатковим джерелом доходу. Внаслідок цього практично нівелюється функція вищих навчальних закладів щодо селекції обдарованих і амбіційних індивідів. Зрозуміло, окремі вищі навчальні заклади у Києві, Львові, Одесі, Харкові зберігають високу освітню репутацію у вітчизняному, але не більше, масштабі, інші ж поки що обходяться взагалі без неї. До того ж лише частина колись поширеної системи пільг і привілеїв для вступу до ВНЗ насправді демонтована. Держава, зберігши юрисдикцію над щонайменше 50 % навчальних місць ("державне замовлення", іноді трактоване як державний кредит, спокуса повернути який постійно зберігається, змусивши випускника його відпрацювати; подібні пропозиції з посиланням на різні джерела періодично озвучують засоби масової інформації), як і раніше, надає переваги при зарахуванні до ВНЗ вихідцям з певних прошарків населення, як це відбувається, наприклад, з вихідцями з сільських сімей під час вступу до аграрних та деяких інших вищих навчальних закладів. Проте паралельно держава надає нові привілеї: з 2012 року – шахтарям, які пропрацювали під землею більше 3 років та вихідцям із сімей шахтарів зі стажем 15 років і більше, або ж з сімей загиблих шахтарів, надаючи право вступу до будь-якого вищого навчального закладу на вибір і поза конкурсом, що становить небачену раніше перевагу. Ініціативу виявляють також вищі навчальні заклади, додаючи додаткові бали до балів атестату тим абітурієнтам, які платили гроші за організовані у ВНЗ підготовчі курси, тобто пропонуючи зрештою купити перевагу або компенсувати недобір шкільних оцінок.

Загалом інституційні надбудови модифікувалися, поєднавшись у симбіотичний агрегат з минулих і нових елементів. Проте коректні твердження про те, що відбувається з мобільністю, не вивести на основі запропонованого огляду, вони можливі лише на ґрунті спеціалізованих емпіричних обстежень.

Тенденції класової мобільності

У соціального простору, цього переважно наукового артефакту, аніж певної об'єктивної даності, немає внутрішньо притаманної йому дискретності. Остання задається дослідником як структурна передумова самої здійсненності спостережень за переміщеннями. Існує небагато прийомів задавати метрику, і тут недоречно наводити їхній огляд, тому обмежимося тим прийомом, який був опрацьований Джоном Голдторпом з колегами (класова схема EGP) і нині визнаний обов'язковим для порівняльних репрезентативних кількісних досліджень мобільності [1; 4; 8]. Класова схема EGP застосовувалася у присвяченому міжгенераційній соціальній мобільності міжнародному проекті CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), здійсненому в 1984–1990-х роках, а результати представлені у заключній монографії "The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies" [10].

Віднесення індивіда до конкретного класу відбувається на основі операціональних визначень ринкової та трудової ситуацій респондента. У ринковій ситуації (відносини зайнятості) три сегменти: а) роботодавці, які купують робочу силу; б) самозайняті; в) наймані працівники. Трудова ситуація описується низкою питань щодо професії, освіти, галузі зайнятості, кількості працюючих на підприємстві, мірою автономності у визначенні обсягів роботи і послідовності її виконання, наявності й кількості підлеглих. Професія закодовується спеціально навченими кодувальниками на основі міжнародного стандартного класифікатора (ISCO-88), а протягом останніх десяти років застосовується спеціальний програмний модуль для віднесення до класів на основі коду професії та усієї сукупності інших питань (синтаксис для пакету SPSS можна знайти на персональній сторінці нідерландського дослідника Г. Ганзбума).

Повна версія класової схеми EGP містить одинадцять класів, які найчастіше об'єднуються у сім. Виходячи з особливостей структури зайнятості України (до середини 1990-х років не було великих, середніх і дрібних роботодавців, майже не було самозайнятих, а також чимала частка сільських мешканців, які практикували відповідні заняття), аналіз соціальної мобільності здійснювався у просторі, диференційованому на шість класів:

- I – клас службовців вищого рівня (професіонали, зайняті висококваліфікованою розумовою працею, керівники державних органів влади, менеджери великих підприємств, великі приватні власники);
- II – клас службовців нижчого рівня (професіонали середнього рівня кваліфікації, влади й управління, адміністратори й менеджери невеликих промислових підприємств, керівники середнього рівня у галузі нефізичної праці, середні приватні власники);
- III – клас працівників рутинної нефізичної праці (рядові працівники адміністративних органів, сфери торгівлі, обслуговування, комерції);
- VI – клас кваліфікованих працівників фізичної праці у промисловості;
- VII – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці у промисловості та сфері обслуговування;
- VIII – клас напівкваліфікованих і некваліфікованих працівників фізичної праці у сільському господарстві.

У спостереженнях за мобільністю зазвичай розрізняють вертикальну мобільність (рух уверх або вниз) та горизонтальну мобільність – рух між соціально рівнозначними позиціями. У межах цієї класової схеми існують конвенції, що вважати вертикальною мобільністю, а що – горизонтальною. До останньої, зокрема, відносять перехід з класу зайнятих некваліфікованою фізичною працею у сільському господарстві до класу зайнятих некваліфікованою працею у промисловості (з VIII до VII), а також з класу зайнятих кваліфікованою фізичною працею до класу зайнятих рутинною нефізичною працею (з VI до III). Усі інші переходи кваліфікуються як висхідна чи низхідна мобільність або ж як імобільність, тобто випадки, коли діти належать до тих же класів, що й батьки. Тому схему EGP як у повній, так і скороченій версіях, якщо і сприймати як “соціальну драбину”, то такою, де на одному рівні перебувають кілька щаблів. Нижче розглядатимуться лише вертикальні переміщення та імобільність індивідів без урахування горизонтальних переміщень.

Емпіричною базою дослідження слугують дані репрезентативного лонгітюдного дослідження ULMS (Ukrainian Longitudinal Monitoring Survey, 2003–2007), здійсненого Київським міжнародним інститутом соціології. Вибіркова сукупність становила 4056 домогосподарств, 8641 індивідуальних інтерв'ю. Масив містив ретроспективні дані про зайнятість батьків, коли респондентам було 14–16 років, та зайнятість самих респондентів протягом 1986, 1991, 1997–2003, 2004–2007 років. Фіксувалися 5 рівнів освіти для батьків і респондентів, а також останні поділялися на 5 вікових когорт з десятилітнім інтервалом: 1930–1939, 1940–1949, 1950–1959, 1960–1969 і 1970–1979 роки народження.

У межах міжгенераційної мобільності прийнято розрізняти абсолютну та відносну мобільність. Абсолютна визначається як частка дітей, які змінили класову позицію, порівняно з батьками. Основними чинниками абсолютної мобільності вважаються процеси урбанізації і структурні зміни в економіці, як-от скорочення частки аграрного сектора і розширення промислового виробництва, галузі освіти, охорони здоров'я, сфери послуг, інформаційного забезпечення. Іншими словами, одних робочих місць, а отже, професій, кваліфікацій, посад стає більше, інших – менше, відповідно збільшується чи зменшується соціальний попит. Зрушення “попиту” зумовлюють зміни в напрямках і масштабності “пропозицій” – така адаптивна реакція людей на структурні зміни в економіці. Розподіл чоловіків п'яти вікових когорт, які здійснили висхідну чи низхідну класову мобільність чи залишилися іммобільними, порівняно з батьками наведений на рис. 1.

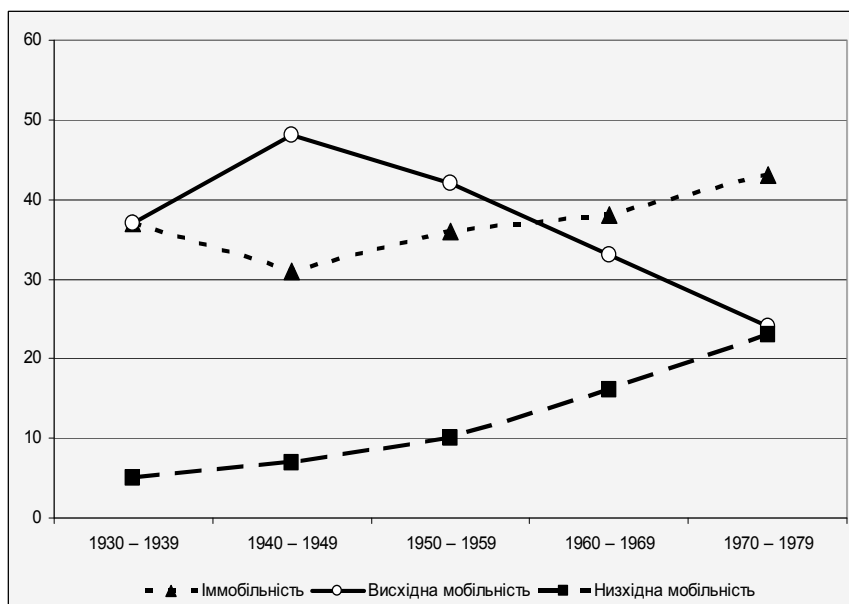

Рис. 1. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності чоловіків (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Зменшення іммобільності чоловіків 1940–1949 років народження пов’язане переважно з екстенсивним розвитком радянської економіки у повоєнний період, коли освоювалися нафтові та газові родовища в Сибіру, будувалися нові міста, споруджувалися великі гідроелектростанції та підприємства, освоювалися цілинні землі. Така економіка відчувала постійний “дефіцит робочої сили”, що тривалий час трактувалося як перевага соціалістичного ладу. Увесь цей час сільська місцевість залишалася основним джерелом покриття дефіциту. Процес був вельми інтенсивним, його пік припав на рубіж 1950–1960-х років, коли частки міського і сільського населення СРСР зрівнялися. Наслідком зниження темпів економічного зростання у 1970-ті роки, що зрештою перетворилося на стагнацію, а потім і спад наприкінці 1980-х, стало скорочення висхідної мобільності й збільшення низхідної з 5% серед чоловіків найстаршої когорти до 23% серед наймолодшої. Вихідці з сімей працівників фізичної праці значно рідше стають професіоналами й керівниками вищого рівня (клас I). У когорті 1970–1979 років народження рівні висхідних і низхідних переміщень зрівнюються, а найбільшою стає частка тих чоловіків, які наслідують класові позиції батьків (іммобільність складає 43%). Це вже когорта, значна частина якої досягла працездатного віку в умовах незалежної України, яка переживала переділ державної власності, суттєву деіндустріалізацію, різке зменшення валового національного продукту, обсяги якого і нині не досягли рівня 1991 року, за версією офіційної статистики.

Дещо інакше виглядає картина порівняння класових позицій жінок, порівняно з батьками (рис. 2).

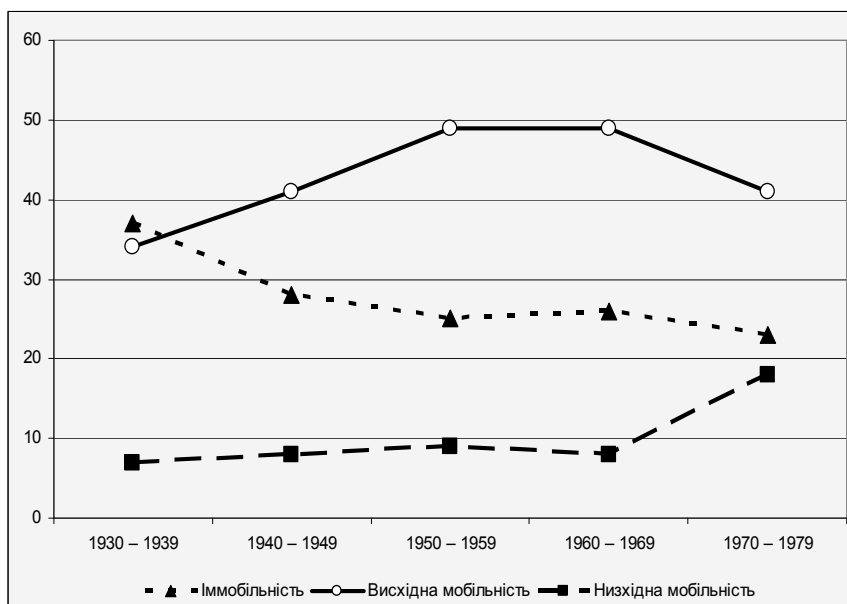

Рис. 2. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності жінок (за класом походження батька) за віковими когортами, у %

Імобільність представниць чотирьох когорт, окрім найстаршої, майже не змінювалася. На відміну від чоловіків, висхідна мобільність жінок зростала і в когорті 1950–1959, здебільшого унаслідок зростання зайнятості у сферах освіти, охорони здоров'я, комунальних та побутових послуг, збільшення кількості робочих місць, які потребують вищої чи середньої освіти у легкій та харчовій промисловості. Серед жінок молодшої вікової категорії, які вийшли на ринок праці у кризові 1990-ті роки та на початку поточного століття, рівень низхідної мобільності збільшився вдвічі. Вочевидь, це пояснюється тим, що чимало жінок з дипломами про вищу освіту змушені були стати за прилавок, займатися кваліфікованою і некваліфікованою фізичною працею, переходити до категорії самозайнятих, фактично здійснюючи спуск по соціальній драбині, включаючи також переїзд до сільської місцевості.

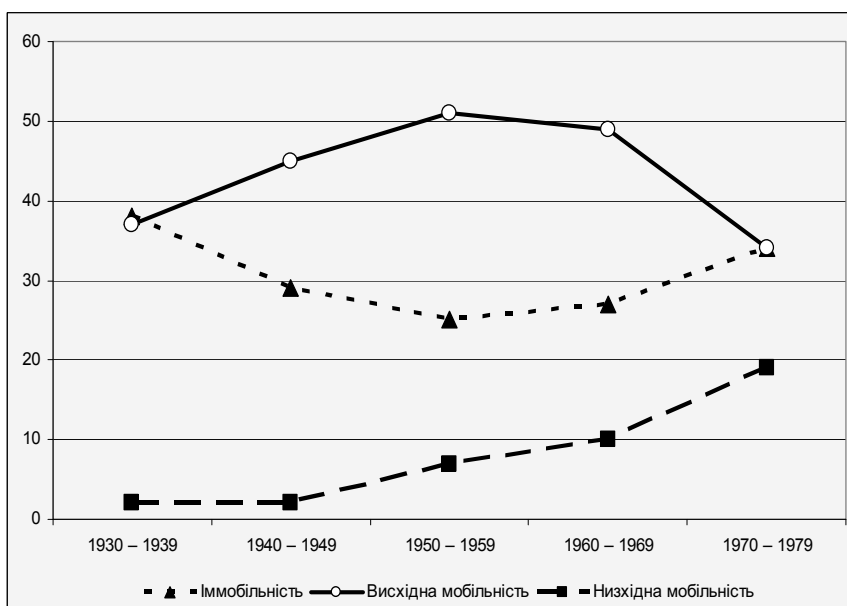

Рис. 3. Абсолютна міжгенераційна класова мобільності жінок (за класом походження матері) за віковими когортами, у %

Якщо порівнювати класові позиції жінок-респонденток і їхніх матерів (рис. 3), то видно, що різниця між висхідною і низхідною мобільністю найбільша у когорті 1950–1959 років народження (51% проти 7%), а найменша для наймолодшої когорти, проте висхідна мобільність все ще перевищує низхідну в 1,8 раза (у чоловіків вони зрівнялися). Імобільність збільшувалася з когорти 1950–1959 і досягла рівня висхідної мобільності у когорті 1970–1979 (по 34% відповідно). Найбільший внесок до зменшення висхідної мобільності тут здійснили вихідці з сільських сімей, шанси котрих на здобуття вищої освіти знизилися через падіння економіки і комерціалізацію вищих навчальних закладів.

Відносна класова та освітня мобільність

Абсолютна мобільність, зазвичай вимірювана відсотками, генерується зазвичай структурними чинниками: змінами у питомій вазі окремих галузей економіки і, відповідно, кількості та якості робочих місць, які потребують певного рівня професійної підготовки й освіти. Динаміка тут перманентна, проте соціальному досліднику варто формулювати судження щодо її ефектів: чи стає суспільство більш “відкритим”, чи зростає у ньому рівність, збільшуються чи зменшуються шанси індивідів стати більш освіченими, аніж батьки та змінити класову позицію, порівняно з ними. Коректна відповідь на подібні питання передбачає необхідність відповідно виміряти зв’язок між соціальним походженням і досягнутим соціальним становищем, які у нашому випадку фіксуються у термінах “клас” і “рівень освіти”.

Інакше кажучи, необхідно кількісно оцінити шанси здійснити переміщення. “Шанс” тут трактується суто статистично як ймовірність того, що мобільність відбудеться чи не відбудеться. Загалом байдуже, у якому напрямку, вгору чи вниз, відбувається рух, оскільки завдання полягає в тому, щоб встановити, слабне чи посилюється “прив’язка” до класу походження. З цієї метою за даними таблиці міжгенераційної мобільності розраховується співвідношення шансів для кожної пари класу походження і класу належності, а вся сукупність таких співвідношень трактується як певний режим відносної мобільності.

У перевірці гіпотез щодо характеру такого режиму беруть участь кілька статистичних моделей, за допомогою яких з’ясовують, яка з відповідних гіпотезам моделей забезпечує найкращу відповідність зафіксованим у таблиці мобільності даним і наскільки різниться зв’язок між класовим походженням і класовою належністю у різних вікових когортах. Йдеться про логлінійні та лог-мультиплікативні моделі, опис яких надано у спеціальній літературі [9; 10; 11]. Коливання відносної мобільності коректно ілюструє лог-мультиплікативна модель Unidiff (Uniform Difference), за допомогою якої перевіряється гіпотеза про зміну шансів здійснити класову мобільність. У цій моделі для кожної когорти розраховується параметр β , який має умовне значення 1 для найстаршої вікової когорти, а всі інші когорти порівнюються з нею. Більші за одиницю значення вказують на посилення зв’язку між походженням і належністю, тобто статус батьківської сім’ї жорсткіше, порівняно з найстаршою когортою, визначає майбутній статус дітей, що варто інтерпретувати як зростання нерівності. Значення менше одиниці свідчать про протилежне, тобто зменшення сили зв’язку між класовим походженням і належністю.

Загалом можна говорити про домінування моделі постійної соціальної рухливості для класової мобільності чоловіків порівняно з батьками і жінок порівняно з матерями п’яти вікових когорт за наявності певних коливань залежності досягнутого класу від класового походження. Графік коливань параметра β (див. рис. 4) свідчить, що зв’язок між походженням і належністю то посилюється, то слабшає. До того ж амплітуда коливань більша для жінок, аніж чоловіків, в усіх вікових когортах. Порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків двох наступних когорт (1940–1949 і 1950–1959) зв’язок між класовим походженням і класовою належністю дещо послабшав, тобто зменшилася нерівність шансів. Для представників обох наймолодших вікових когорт тенденція змінилася на протилежну. Проте значного зростання нерівності шансів

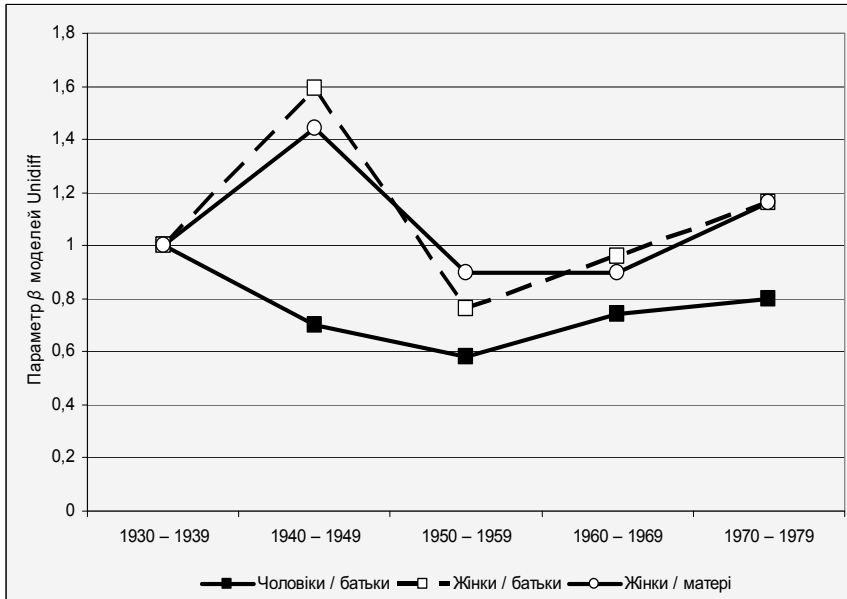

Рис. 4. Значення параметру β моделей Unidiff для класової мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

наразі не виявлено. Обидві криві, що відображають динаміку значень β моделі Unidiff для жінок, подібні між собою, але різняться від кривої для чоловіків, особливо щодо вікової когорти 1940–1949, що пояснюється несприятливими насамперед для жінок інституційними змінами в освіті у 1950–1960-х роках. Для жінок двох наймолодших вікових когорт (1960–1969, 1970–1979) характерна тенденція посилення нерівності, оскільки значення параметра β зростають і для останньої вікової когорти дещо перевищують умовну одиницю для когорти найстарших жінок. Порівняно з класом матері, нерівність посилюється лише для представниць наймолодшої когорти.

Щодо освітньої міжгенераційної мобільності, то тут також спостерігаються постійні коливання шансів від когорти до когорти без будь-якої усталеної тенденції до посилення чи послаблення освітньої нерівності (див. рис. 5).

Показники β моделі Unidiff для п'яти вікових когорт чоловіків свідчать, що, порівняно з найстаршою віковою когортою, для чоловіків наступної когорти (1940–1949) зв'язок між рівнями освіти батьків і синів залишався незмінним, а для когорти 1950–1959 дещо послабшав. Для представників наступної когорти 1960–1969 тенденція змінилася на протилежну і значення параметра β (1,36) перевищило умовний показник (1,0) для найстарших чоловіків, що означає тенденцію до посилення освітньої нерівності. На такому ж рівні зв'язок між освітою батьків і освітою синів залишається і в наймолодшій пострадянській когорти 1970–1979. Порівняно з попередньою найстаршою віковою когортою, для жінок 1940–1949 років народження шанси освітньої мобільності досить різко зменшились, особливо у порівнянні з батьками, проте пізніше ситуація змінюється на протилежну, а для жінок двох наступних вікових когорт (1960–1969,

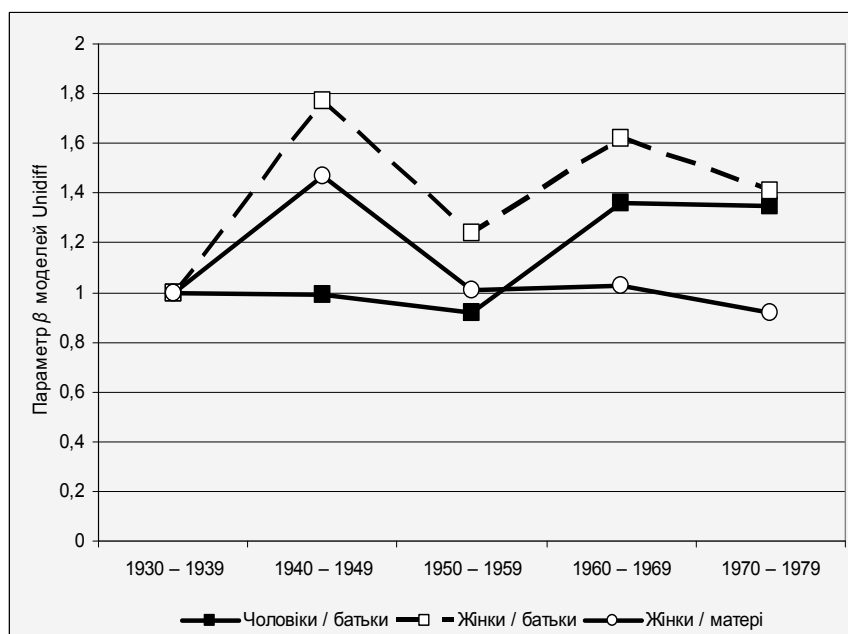

Рис. 5. Значення параметру β моделей Unidiff для освітньої мобільності чоловіків і жінок п'яти вікових когорт

1970–1979) характерна тенденція стабілізації освітньої нерівності приблизно на рівні одиниці, коли йдеться про порівняння з освітою матері, та незначного посилення зв'язку між освітою жінок і батьків.

Порівнявши коливання рівнів відносної класової і освітньої мобільності між послідовними віковими когортами, можна переконатися у їхній загальній подібності, що, очевидно, свідчить про зумовленість коливань класової мобільності змінами у відношеннях шансів здобуття освіти. Найчіткіше це виявляється для представників перших чотирьох вікових когорт, особливо жінок. Наявні емпіричні дані поки що не підтверджують ймовірне послаблення залежності рівня здобутої освіти від соціального походження серед представників наймолодшої вікової когорти 1970–1979 років народження, підставою для чого міг би стати потужний структурний чинник, а саме вказана вище суттєва експансія вищої освіти протягом останніх двох десятиліть.

Узагальнюючи, можемо констатувати таке. Потягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. висхідна абсолютна мобільність чоловіків молодших вікових когорт зменшувалася. Натомість зростала мобільність низхідна та іммобільність (соціальне відтворення). Для жінок загалом характерні подібні тенденції, хоча динаміка різних видів абсолютної мобільності значно поступається виявленим для чоловіків показникам. Домінуюча тенденція абсолютної мобільності – зменшення рівнів висхідної мобільності та зростання рівнів низхідної мобільності, зокрема для наймолодших когорт. Міжкогортні відмінності в абсолютних показниках мобільності зумовлені насам-

перед структурними змінами в суспільстві, а не динамікою відносних шансів класової чи освітньої мобільності.

В українському суспільстві зв'язок між класовим походженням і класовою належністю чоловіків і жінок суттєво не змінився упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Домінуючою моделлю соціальної мобільності залишається постійна соціальна рухливість. Єдиного напрямку посилення чи послаблення зв'язку між соціальним походженням і належністю від когорти до когорти не виявлено. Класові й освітні бар'єри на поч. ХХІ ст. були такою ж мірою проникними чи непроникними, як і в середині ХХ ст.

Масштабне збільшення в Україні чисельності вищих навчальних закладів за роки незалежності наразі не привело до вирівнювання освітніх можливостей вихідців із сімей різного статусу загалом, тобто новоявлені можливості у вигляді суттєво збільшеної кількості місць у ВНЗ нерівномірно розподілилися між вихідцями з різних класів. Експансія вищої освіти не сприяла вирівнюванню освітніх шансів, послабленню нерівності можливостей, зменшенню залежності освітніх можливостей дітей від їхнього соціального походження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Куценко О.* Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе: попытки западной социологии / Ольга Куценко. – Харьков : Изд-во Харьковск. гос. ун-т им. В. Н. Каразина, 2000. – 316 с.
2. *Макеев С. А.* Социальные перемещения в крупном городе / С. А. Макеев. – К. : Наукова думка, 1989. – 151 с.
3. *Межгенерационная трудовая мобильность.* – К. : Наукова думка, 1988. – 318 с.
4. *Оксамитная С.* Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине / Светлана Оксамитная // Классовое общество. Теория и эмпирические реалии / под ред. С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2003. – С. 82–115.
5. *Оксамитна С.* Міжгенераційна класова і освітня мобільність / Світлана Оксамитна. – К. : НаУКМА, Аграр Медіа Груп, 2011. – 287 с.
6. *Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности.* – К. : Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.
7. *Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования).* – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.
8. *Симончук Е.* Классовые структуры в сравнительной перспективе / Елена Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К. : Институт социологии НАН Украины; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – С. 33–104.
9. *Breen R.* Statistical Methods of Mobility Research / Richard Breen // Social Mobility in Europe. – New York: Oxford University Press, 2004. – P. 17–35.
10. *Erikson R.* The Constant Flux: A Study of Class Mobility in Industrial Societies / Robert Erikson and John Goldthorpe. – Oxford: Clarendon Press, 1992. – 429 p.
11. *Xie Y.* The Log-multiplicative Layer Effect Model for Comparing Mobility Tables / Yu Xie // American Sociological Review. – 1992. – Vol. 57. – No 3. – P. 380–395.

Стаття надійшла до редколегії 12.03.2013

Прийнята до друку 15.04.2013

INTERGENERATION CLASS AND EDUCATIONAL MOBILITY IN UKRAINE

S. Makeev

*Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine,
Shovkovychna Str. 12, Kyiv, Ukraine, 01021,
serg-makeev@yandex.ru*

S. Oksamytna

*National University of Kyiv-Mohyla Academy,
H. Skovoroda Str. 2, Kyiv, Ukraine, 04655,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

In this article author deals with questions of intergenerational social mobility in society, associations between men's and women's class origins and class destinations in the dynamic institutional environment of the Ukrainian society. Using empirical sociological survey data, the main trends of intergenerational class and educational mobility among five birth cohorts of men and women are analyzed since the second half of the XX century. The odds ratios of social and educational mobility are examined for persons of different social origins.

Key words: social institutes, social inequality, social class, intergeneration social mobility, social fluidity, educational inequality.

КЛАССОВАЯ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ МОБИЛЬНОСТЬ В УКРАИНЕ

С. А. Макеев

*Институт социологии Национальной академии наук Украины,
ул. Шовковичная, 12, г. Киев, Украина, 01021,
serg-makeev@yandex.ru*

С. Н. Оксамитная

*Национальный университет “Киево-Могилянская академия”,
ул. Г. Сковороды, 2, г. Киев, Украина, 04655,
oksamytova@gmail.com; oksamyt@ukma.kiev.ua*

В статье освещаются вопросы исследования межгенерационной социальной мобильности, связи между социальным происхождением и классовой принадлежностью, а также уровнем полученного образования мужчин и женщин в динамичной институциональной среде украинского общества. Использованы данные эмпирического социологического исследования. Анализируются основные тенденции межгенерационной классовой и образовательной мобильности в Украине с середины XX столетия среди мужчин и женщин пяти возрастных когорт, сравниваются шансы на получение образования и осуществления социальной мобильности выходцами из различной социальной среды.

Ключевые слова: социальные институты, социальное неравенство, социальный класс, межгенерационная социальная мобильность, социальная подвижность, образовательное неравенство.